

ТҮРКІ МИФОЛОГИЯСЫ: ТИПОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ, ОРТАҚ МОТИВТЕР ЖӘНЕ КЕЙШКЕРЛЕР

*Жанат АЙМҰХАМБЕТ (Zhanat AİMUKHAMBET)**

Түйіндеме:

Бұл мақалада түркі мифологиясының сипаты мен ерекшеліктері қарастырылады. Түркілік дүниетанымның негізгі өзегі, әлем халықтарындағы мифтік таныммен ұқсастығы мен айырмашылығы талданады. Түркі мифтеріндегі адам мен табиғат байланысы, аспан мен жер туралы ежелгі түсініктер жүйесі мысалға алынып, тұжырымдар жасалады. Аруақ культінің көшпенділердің рухани кеңістігіндегі мәні белгілі ғалымдар пікірлеріне сүйене отырып түсіндіріледі. Көне түркі мифологиясының мәдени танымдағы орны туралы ой қорытылады.

Сондай-ақ түркі және кельт мифологиясындағы ұқсастықтар миф типологиясы және дүниетаным бірлігі тұрғысынан қарастырылғады. Гиперборейліктер атанған бұл халықтардың «варварлар» ретінде тарихқа кіріп, күллі құрылықтағы мәдениеттің бастауында тұрғанын тарих жоққа шығара алмайды. Бірсыпыра Еуропа халықтарының мәдени тарихында айрықша орны бар кельттер мен түркілік рухани кеңістік арасындағы байланыстың арналары тарихтың терең қатпарында жатыр. Түркі мифологиясының әлемдік мифологиямен сабақтастығы, туыстастығы, әсіресе, кельт мифтерімен ұқсастықтар бұл халықтар мәдениетінің тамырластығын аңғартады. Салыстырмалы талдаулар жасалып, тиісті қорытындылар жасалады.

* Prof. Dr., L. Gumilev Avrasya Millî Üniversitesi Kazak Edebiyatı Bölümü, Astana, Kazakistan, a_zhanat@mail.ru.

Türk Mitolojisi:

Tipolojik Özelliđi, Ortak Motifler ve Kahramanlar

Özet:

Bu makalede Türk mitolojisinin özelliklerinden ve doğasından söz edilecek, Türk dünya anlayışının ana kaynađı olan mitlerin dünya halklarının efsaneleriyle benzerliđi ve bilgi açısından farklılıkları karşılaştırılacaktır. Türk mitolojisindeki doğa ve insanın, gökyüzü ile ilişkisi hakkında eski kavramlar sistemi makalede ele alınmıştır. Ayrıca, ölü ruhların göçebe halkların manevi dünyasındaki önemi ünlü bilim adamlarının görüşlerine dayanarak anlatılmıştır. Eski Türk mitolojisinin kültürel tanımdaki rolü de makalede ele alınmıştır.

Bununla birlikte, insanların dünya algısı bakımından Türk ve Kelt mitolojisindeki benzerlikler incelenecektir. Giperboreilikler olarak tanınan söz konusu halkların “varvarlar” olarak tarihte yer alıp bütün kıtadaki kültürün yaratıcıları oldukları aşikârdır. Birçok Avrupa halkının kültürel tarihinde yeri olan Keltler ile Türklük maneviyatının arasındaki ilişkinin tarihin çok derinliklerinden başladığı bellidir. Türk mitolojisinin dünya mitolojisiyle olan benzerliđi, yakınlığı, özellikle Kelt mitleriyle benzerliđi, söz konusu halkların kültürel olarak yakınlığını bildirmektedir. Karşılaştırmalı metod sayesinde incelemeler yapılmış ve sonuçları verilmiştir.

***Anahtar kelimeler:** Türk mitolojisi, ruh kultü, acayip ülke, bahşı, druid.*

Turkish Mythology:

Typological Feature, Common Motifs and Heroes

Abstract:

This article is to dwell on features and characters of Turkic mythology. The core values of Turkic world views and their commonality with the other nations' world views in the world are compared. The human and nature links, and perceptions about the sky and ground are closely analyzed and assumptions are made. The cult of Aruak (spirit) in Tyrkic people's spiritual world are explained based on the ideas of some classical scholars. A summary about Turkic peoples' cultural perceptions is made.

In article the analogy of the Turkic and Celtic mythology is considered from the point of view of unity of outlook and typology of the myth. Giperboreylik are the people which have become known in the history as «barbarians», history can't nullify his undertaking in culture of all continents. Communication channels between Celtic and Turkic spiritual space which hold a specific place in the history of culture of the fair population of Europe lie in deep layers of history. The interrelation, a brotherhood between the Turkic mythology and world mythology, especially, of similarity to the Celtic myths, show close relationship of culture of the people in question. In the article common features of the Turkic and Celtic myths are compared, conclusions of the analysis are stated.

***Keywords:** Tyrkic mythology, cult of aruak, wonderful country, dollars, druid.*

Кіріспе

Түркі мифологиясының сипаты және ерекшелігі. Адам баласының өзін қоршаған ортаны, яки өзі өмір сүретін кеңістікті тануы бағзы замандардан бастау алып, адамзаттық дүниетанымның қалыптасуына жол ашты. Жалпыадамзаттық дүниетаным, белгілі дәрежеде, таным формаларына қарай бірнеше салаға жіктелгені мәлім. Философия докторы Джеймс Сайр дүниетанымға анықтама бере отырып, оның типологиясын теизм, деизм, натурализм, ниглизм, экзистенциализм, шығыстық мистика деп жіктеп көрсетеді. Осылайша жүйелей көрсете отырып, дүниетаным туралы былай деп тұжырым жасайды: «Сонымен, дүниетаным дегеніміз не? Қысқа түрде айтсақ, дүниетаным – біздің әлем туралы саналы және бейсаналы, жүйелі және жүйесіз түрде туындаған ой-пікірлеріміз» (Сайр, 2).

Жалпыадамзаттық мәдениетте ерекше орны бар көшпелілер дүниетаным, яғни табиғатқа барынша жақын түркілік таным негізінде туындаған фольклорлық-мифологиялық мұра қазіргі мәдени жады, рухани болмысымыздың негізгі қайнар көзі болса, Еуразия құрлығына кеңінен қанат жайып, жауынгерлігімен даңққа бөленген көшпелі түркі тайпалары дүниетанымның қайнар көзі табиғат екені белгілі. Табиғатпен біте қайнасқан түркілердің салт-дәстүрі, наным-сенімі, дүние туралы түсінігі «Түркі мифологиясы» атты ауқымды кеңістікті түзеді. Олар табиғатты жаратушы күшті «Тәңірі» деп таныса, табиғат – сол Тәңірінің жаратқаны, сондықтан да оған деген құрмет ерекше болу керек деп түсінді.

Ежелгі түркілердің дүниетаным, сол негізде түзілген мифологиясы әлі де тереңдей зерттеуді қажет етеді. Көне түркілердің наным-сенімі туралы арнайы сөз еткен ғалымдар қатарында француз Жан Пьер Ру, ресейлік И. В. Стеблева, С. Г. Кляшторныйларды атауға болады. XX-XXI ғасырға дейін Орта Азия халықтарында сақталып келген танымның көне түркілік дүниетаныммен сабақтасытығы Ш.Ш.Уәлиханов еңбектеріне арқау болды.

Түркі мифологиясына тән басты сипат – табиғатты тірі рух түрінде қабылдап, құрметтеу. Табиғатты құрмет тұту түркі халықтары мифтерінде ерекше орын алады. Ш.Уәлиханов шамандық туралы айта келіп, оның дүниеге келуі табиғатқа жалпылай және жекелей сыйынумен байланысты дейді (Уәлиханов 2010b: 53). Табиғаттағы зат пен құбылыс атаулы адам сияқты түйсінеді, тіршілік етеді деген түсініктің өзі табиғат пен рухты тең деп түсіну сенімімен туындаған.

Түркі мифологиясының тағы бір сипаты – аруаққасыйыну, олардан медет тілеу. Түркі жұртының қара шаңырағындағы қазақтардың аруаққа

сыйыну сенімі туралы Ш.Уәлиханов “Тәңірі” (Құдай), “Қазақтардағы шамандықтың қалдығы” мақалаларында сөз қозғайды. “Аруақ – ата-баба рухы, басқа қиын-қыстау іс түскенде, жан қиналғанда: “Аруақ, қолдай гөр, қолтығымнан демей гөр” деп айтады... Аруақтардың рухы бар деп, ескі жұртты баспайды” (Уәлиханов 2010b: 59). Бұдан әрі ғалым аруақтар (онгондар) күдіретті күш иелері ретінде тірілерге көмектеседі деген наным негізінде оларға арнап құрбандық шалынатынына тоқталады. Ұлықтар мен мықтылар о дүниеге аттанған соң күдіретті аруаққа айналады. Мысалы, Баба шашты түкті Әзиз – тірісінде қасиетті әулие ретінде өмір сүрген адам. Бұлардан басқа Қорқыт, Домалақ ене, Арыстан баб т.б. халық құрмет тұтқан ұлы аруақтарға айналғанына дәлелдер көп. Аруақтарға сыйыну көне сақ дәуірінде қалыптасқан сенім. “Жерлеу материалдарына қарағанда, сақтарда ата-баба аруағына, отбасылық-рулық әулиелер мен желеп-жебеушілерге сыйыну ғұрыптары болған” (Қазақстан тарихы 1996: 231). Аруақты құрмет тұту, олардың қаһарынан қорқу күні бүгінге дейін сақталған сенім.

Тарихшылар байырғы тайпалардың қайтыс болған адамға екі түрлі қарау сенімін атап көрсетеді: бірі – оны құрметтеу, оған сыйыну, екіншісі – руластарға немесе тайпаластарға оның рухы қайтып келіп кіреді деп қорқу. Өлген адамның қаруын, басқа да меншікті заттарын сындырып, өзімен бірге жерлеу заттардың да жаны болады, оларды “өлтіру” қажет, өйткені өлілер елінде де иесіне қажет деген сенім болған. Қазірі археологиялық қазбалар нәтижесінде табылған Берел, Шілікті қорымдарындағы алтын адамдар, Үржардағы сақ ханшайымының мүрдесі, Бозоқтан табылған ханшайымның інжу-маржанмен көмкерілген сәукелесі осыған мысал.

Типологиялық сипат. Түркі халықтарының әлемнің жаралуы, дүниені тану туралы мифтерінде аспанды – әке, жерді – ана деп тану сенімі бар. Бұл жерде әлем халықтары мифологиясымен ортақ сипатты айта кеткен жөн.

Шумер мифологиясында алғашқы жаратушы Апсу мен жаратушы-ана Тиамат делінеді;

Ежелгі Грек мифологиясында аспан Уран, ал, жер Гея бейнесінде сипатталған;

Ежелгі Мысыр мифологиясында Атум құдайдан Шу мен Тефнут жаралып, олардан Геб пен Нут дүниеге келеді. Геб – жер құдайы (еркек), ал Нут – аспан құдайы (әйел).

Ежелгі үнділердің ведалық мифологиясындағы аспан құдайы Дьяус-Питар пен жер құдайы Притхиви дүниенің жаралуы туралы алғашқы түсініктердің үндестігін танытады;

Ежелгі Қытай мифологиясында аспан-еркек Ян және жер-әйел Инь түрінде түрінде сипатталады, бұл екеуі қарам-қарсы болғанымен бірінсіз бірі өмір сүре алмайды.

Ал, Түркі халықтары мифологиясында бұл танымды көрсететін мифтік образдар – аспан-әке-Тәңір мен жер-ана Ұмай.

Келтірілген мысалдарға назар аударсақ, әлемнің жаралуы туралы мифтік дүниетанымдарда еркектік және әйелдік бастау тұрғаны мифологиялық түсініктердегі ұқсас сипаттардан байқалады. Аспан мен жер туралы мифтік танымдағы жұп архетиптік бейнелер адамзаттық философия мен мәдениетте ерекше орын алғаны белгілі.

Ғылымға архетип ұғымын енгізген К.Г.Юнг атап көрсеткен Анима (еркектік бастау) және Анимус (әйелдік бастау) күллі әлем халықтары мифологиясына тән архетиптік бейнелер. Юнг тұжырымы бойынша, Анима мен Анимус әйел мен еркек психологиясының өзіндік ерекшеліктерін тануда маңызды қызмет атқарады. Анима өмірдің архетипін танытып, еркек рухы түрінде қабылданса, Анимус әйелдің рухани бейнесі түрінде танылады (Юнг 2013: 89). Дүниетанымның ең алғашқы, мәдени сананың тарихи формасы саналатын мифологиялық ойлау жүйесінде дуалистік сипат еркек пен әйел, ақ пен қара, ізгілік пен зұлымдық түрінде танылып, өмір осы екі жүйедегі қарам-қарсы ұғымдардың күресі мен бірлігіне негізделеді.

Түркі халықтарының мәдени мұраларында Көк пен Жерге сыйынған сенім нышаны мәдени жадымызда сақталумен бірге, көркемдік-эстетикалық қызмет атқарды. Табиғаттағы зат пен құбылыс атаулы сезім мен ойға ие, олар да адам сияқты қайғырады, қуанады, күледі деп түсінген анимистік наным негізінде көркем әдебиеттегі психологиялық егіздеу (параллелизм), метафора, аллегория, символ сияқты көркемдік-бейнелілік тәсілдері туындаған. Сонымен қатар фольклордағы метефоралық қолданыстар да бағзы халықтар санасынан орын тепкен мифологиялық ойлау жүйесінен хабар береді.

ҮІІ-ҮІІІ ғасырлардан жеткен Орхон жазба ескерткіштері түркі қағанатының тарихын, экономикалық-әлеуметтік, саяси ахуалымен бірге, сол қағанат құрамындағы тайпалардың наным-сенімінен хабар береді.

Көне түркілік жазбалардан түркілердің Көк Тәңіріне деген ерекше құрметі танылады. Мысалы:

Тәңірідей, Тәңіріден жаралған
Түрк Білге қаған
... Биікте көк Тәңірі
Төменде қара жер жаралғанда

Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
...әкем Елтіріс қағанды,
Шешем Елбіге қатынды
Тәңірім төбесіне ұстап,
Жоғары көтерген екен
...Тәңірі қуат берген соң
әкем қағанның әскері бөрідей болыпты.
...Тағдырды сені өлімші етті. (КТК – “Күлтегін”, кіші жазу)

Көне түркілер үшін күллі жаратылыстың құдіретті иесі – Тәңірі. О «Көк», «аспан» ұғымдарымен үндеседі. “Аспан – шамандықтың ең құдіретті жаратушысы. Көк Тәңірі – көк аспан деп аталады. Қазақтар ұғымындағы бірінші аталатын сын есім “көк” – көріністі бейнелейді және заттық түсінікті білдіреді, ал зат есім (тәңірі) “көк” атауының баламасы (синонимі)... Тәңірі сөзін Шыңғыс хан заманында мұсылмандар “Алла” деп, ал, еуропалықтар “deus” деп аударған”, - деп көрсетеді Ш.Уәлиханов (Уәлиханов 2010а: 183). “Күлтегін” жазуындағы “Тағдырды Тәңірі жасар” деген тіркестің астарында бүкіл адам баласының тағдыры, амандық-саулығысол Тәңірінің қолында, ол өз билігін көк биігінен іске асырып отырады деген сенім жатыр.

Басқа халықтар мифологиясында аспан мен жердің арасында белгілі дәрежеде қарама-қарсылық болып, күрес жүрсе, түркілердің мифологиялық танымында көк пен жер өзара бірлікте, тұтастықта сипатталады. Мифтік әңгімелерде, фольклордың басқа да жанрларынан орын алған мифологизм көріністерінде ондай күрес, қайшылық мүлде жоқ. Керісінше, көк пен жер – түркілердің тірегі, бірі – әке, бірі – ана. Бұл байырғы мифтік танымның реминисценциясы ұлы Абайдың:

Анамыздай жер иіп емізгенде
Бейне әкендей үстіңнен аспан төнер, -

деген өлең жолдарындағы бейнелеуден анық көрінеді.

Ежелгі дәуірде адамдар бұғы, бөрі, кит, аққу, қаз, т.б. аң-құстар киелі деп сенген. Осыдан келіп мифологиялық ойлау кеңістігінде антропоморфтік бейнелер жүйесі түзілді. Қырғыз халқының бұғы-ана туралы мифіндегі тотемі – бұғы... Түркі тайпаларының басты тотемі – бөрі. Ең көне таным болып саналатын зороастризм адам мен жануарды қандас туыс деп түсіндіреді. Қытайдың көне дәуірден жеткен жазба шежіресі “Суйшуде” Ашин ордасының шыққан тегі туралы тарихи анықтамамен қоса “мифке негізделген аңыз” кездесетініне Н.Я.Бичурин тоқталып өтеді (Бичурин 1977: 221). Мифтік мотив бойынша, анасы – бөрі, әкесі – адам көк бөрі (қытайша “ашина” – мейірімді бөрі) ұрпақтары түрфандық қызға үйленіп, түркілердің көк бөрі әулетін таратады. Енді бір аңызда Көк

Тәңірінің әмірімен хұн тәңірқұтының қыздарының бірі қасқырдан ұл туады. Көк бөрі туралы аңыздар б.д.д. V-VI ғасырларда көшпелі жұрттың арасына кеңінен таралып, киелі аң ретінде санаға әбден сіңіскен. Белгілі ғалым-тарихшы, түркілер әлемін зерттеуші Л.Н.Гумилев өз еңбектерінде түркілердің діни нанымдары туралы айта келіп, көк бөрі мифіне ерекше тоқталады (Гумилев 1994: 78). Көк бөрі Көк Тәңірімен байланыста түсіндіріледі. Ол – Тәңірі жердегі пендені құтқару үшін жіберген киелі аң болып қабылданады. X ғасыр ескерткіші болып саналатын «Оғыз қаған» эпосындағы мифологиялық желі – Оғызды жорыққа көк бөрінің бастап жүруі. Эпос оқиғасына тоқталсақ, ұйықтап жатқан батырдың шатырына көктен нұр сәуле түседі. Сол көкшіл сәуледен көк жалды арлан қасқыр шығып, Оғыз қағанға тіл қатады:

«О, ОҒЫЗ! Сен Үрімге аттанып барасың,
О, ОҒЫЗ! Мен сені бастап жүрейін”, -

дейді. Сөйтіп, Оғыздың жеңісті жорықтарына ылғи осы көк бөрі жол бастайды. Үнемі қаған әсерінің алдында жүреді. Бұл әдеби жәдігерлік түркілердің көк бөріні ерекше құрмет тұтып, киетек ретінде танығандығына айқын мысал болады.

Адам тағдырының болжамы түсте аян беру арқылы білінеді деп ұғыну да түркілер дүниетанымынан кеңінен орын алған. Мифологиялық ойлау кезеңінде туған бұл сенім халық санасында күні бүгінге дейін сақталып келеді. Психоаналитикалық бағыттың өкілі З.Фрейд өз еңбектерінде түс көруді мифологиямен ұштастырғаны белгілі.

Түркі халықтары фольклорында түс көрудің орны айрықша. Қазақ, өзбек, ноғай, т.б. түркі халықтарына ортақ “Алпамыс батыр” жырында Тайшық хан Алпамысты түсінде көріп, өзінің ажалы сол баладан болатынын біліп, алдын-ала әрекет жасайды. Бәрібір түсінде көргені өңінде келеді. Ендігі кезекте түс көру Алпамысқа ауысады. Ол түс көріп, соңында қалған елінің, отбасының ауыр халін сезеді. Түс Тайшық ханға болатын оқиғаны анық көрсетсе, Алпамысқа ишара түрінде көрінеді:

Алпамыс батыр түс көрді,
Түсінде жаман іс көрді
Төсегінің үстінде
Бір күшіген құс көрді.

...Алдағы болар Алпамыс әрекеті де түсте аян етіледі. Жанына жақын ет бауыр адамдардың жаманшылыққа ұшырауы түс арқылы баян етілетініне “Қыз Жібек” жырынан мысал келтіруге болады:

Мен бүгін түс көрдім,
Түсімде жаман іс көрдім,

Төлеген мінген көк жорға ат
Ер тоқымсыз бос көрдім...
...Қолымдағы тұйғынның
Заулап келіп аспаннан
Желкесін қиды бидайық.

Эпостық жырлардағы түс – болар оқиғаны бұлжытпай көрсететін маңызды процесс. Бұдан халық сенімінде түс үлкен орын алатынын аңғарамыз. Көрген түсті жорудың да маңызы зор. “Түс жорудың қазақтар арасында үлкен мәні бар, ел ішінде арнайы мамандар – түс жорушылар да ұшырасады. Бұрынғылардың айтуынша, түс жору Перғауынның түсін болжаған Жүсіп пайғамбардан басталады” деп жазады Х.Досмұхамедов (Досмұхамедов 1991: 25). Діни аңыздарда Жүсіп пайғамбарға Алла-тағала түс жору ілімін қондырған делінеді. “Қобыланды батыр”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырларында да түс көру мен оны жору айрықша мәнге ие. Қобыланды батырға таң алдында түсінде аян беретін – жеті кәміл бабасы:

Көк есегі астында,
Ақ сәлдесі басында,
Сырлы асасы қолында,
Өзі хақтың жолында,
Жеті кәміл бабасы
Келді жетіп қасына.

Жеті кәміл бабасы Қобыландыға елінің қазіргі жайын баяндап, реніш білдіреді.

Түркі халықтарына кеңінен таралған тағы бір эпос – “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырында Сарыбайдың ханымы:

Мен шошыдым түсімнен бүгінгі күн, –
деп, алдағы болар қасіретті сезеді. Сарыбай өлімін естіртуші тазша:

Мен түсімнен шошыдым бүгінгі күн,
Менің сәлдем басымнан жерге түсті, –

дегенде, оны Сарыбайдың ханымы жақсылыққа бұра жориды. Тазша түсінде көрген сияқты қылып:

Қолымнан жібек баулы сұңқар қашты
... Түсімде бір тұңғыық суға кеттім, -

деп, Сарыбай өлімін тіке айтпай, түсті тілге тиек етіп, жанамалай айтады.

Қазақ, қарақалпақ, татар, ноғай, т.б халықтардың ортақ мұрасы - “Едіге батыр” жырында да Едігенің көрген түсі қаһарманның алдағы тағдырын болжайды:

Мен бүгінгі түсімде
Алтынды ер, Ақ боз ат
Жалынан тартып мініппін
Ақ сұңқар құс болыппын
Көкке таман ұшыппын,
Көкте жүрген періште
Оларға барып сөйлесіп,
Онан да ары ұшыппын
Төбедегі қоңыр қаз
Көк жүзінде іліппін,
“Тор” тауына қоныппын,
Төс етіне тойыппын.

“Бұл түс – Едігенің ұлы жеңісінің, қаһармандық даңқының алдынала ишара етілген нышаны”(Р.Бердібаев). Адам тағдыры Жаратушы иенің қолында, оны пенделеріне түс арқылы аңдатып отырады деп түсіну мифтік санаға тән. Неміс психологы В.Вунд еңбектерінде түс көру және аффективті халдің миф генезисімен тығыз байланыстылығы ерекше көрсетіледі. Түс – жаратылыс тылсымдарының бірі. Бағзы адамдардың түсінігінше, адам ұйықтағанда оның рухы “жаны” денесінен бөлініп, аспан әлеміне ұшады. Періштелерге жолығып, тағдырынан хабар алады. Жоруға болатын түстің белгілері – таң алдында көрінеді, белгілі бір оқиға аян етіледі. Түс жорушылар мұндай анық түсті періштелер көрсететін түс дейді.

Фольклордың басқасалаларында да түске ерекше мән беріледі. Бізге жеткен аңыздарда Абылай ханның түсі, оны Бұхар жыраудың жорығаны айтылады. Абылай сол түсінің жоруы арқылы бір ұрпағының батыр (Кенесары), бір ұрпағының ғалым (Шоқан) болып, тарихта аттары қалатынын біліпті-мыс. Яғни, түске сену, оны жоруға мән беру халық сенімінде ерекше мәнге ие.

Ғалым, фольклортанушы Б.Абылқасымов қазақтың көне наным-сенімдеріне байланысты ғұрыптық фольклорына ырым, арбау өлеңдері, бәдік, бақсы сарындарын жатқыза келе, бұл аталғандарды (ырымнан басқасын) “магиялық поэзия” деп айтады. “Магиялық поэзия – әр түрлі құбылыстарға табиғаттан тыс күштер арқылы әсер етуге болады дейтін наным-сенімнен туған сикырлау, дуалау мақсатымен айтылатын ғұрып өлеңдері” (Абылқасымов 1994: 23).

Осы аталғандардың ішінде ырымға ерекше тоқталған жөн. Ырым-жоралғылар табиғаттың тылсым күштеріне, заттар мен құбылыстарды тылсым сырлы, құпияға толы рух деп қараған мифтік түсінік негізінде туындаған. Аң-құстардың кейбіреулерін киелі санап, өлтіруге тыйым

салады. Төлдегелі жүрген аңды ату – жаман ырым. “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырында Қарабайдың айтуымен буаз маралды атқан Сарыбай сол жерде мерт болады. Ырым-жоралғылар өз алдына жүйеленіп те айтылады, ауыз әдебиетінің барлық үлгілерінен бой көрсетеді. Кей аңды киелі санап, оларды атуға тыйым салудың негізгі бастауы жан-жануарларды, жалпы жаратылыс атаулыны қастерлеген түркілік дүниетанымда жатыр.

Түркі мифологиясы – Грек, Рим, Мысыр, Қытай, Үнді мифологиясы сияқты өз алдына тұтас жүйе құрайтын, байырғы түркі халықтарының дүниетанымын кеңінен танытатын үлкен бір әлем. Оның құрылымы мен кезеңдері, қалыптасу негіздерін тану үшін терең де жүйелі зерттеулер қажет.

Түркі және кельт мифологиясындағы ортақ сарындар. Тарихи пайымдаулар бойынша, біздің заманымыздан бұрынғы VIII–V мыңжылдықтар арасында даңқы дәуірлеген әйгілі түркілер мен христиандық кеңістікте Иса пайғамбардың тууынан бес жүз жыл бұрын күллі Еуропаны даңқымен дүбірлетіп тұрған кельттер мифологиясындағы типологиялық ұқсастықтарды бір ғана жалпыадамзаттық таным ортақтығымен ғана емес, басқа жағынан да түсіндіру керек деген пікірдеміз. Сондықтан да бұл екі халықтың мифтеріндегі ортақ мотивтердің табиғатын таныту – басты мақсат болмақ. Бұл мақсатқа жетуде көне дүниенің даңқты екі халқының дүниетанымындағы әлем туралы және сол тылсым әлеммен адамдарды байланыстырушы ғажайып болмысты қаһармандар, адам баласы ерекше өмір сүретін ғажап мекенге қоныстану туралы мифтік танымнан туындаған әңгімелерді мәдени-тарихи даму, салт-дәстүр, танымдық тұрғыда салыстыра талдап, тиісті қорытындыларға қол жеткізу міндетінің орындалуы тиіс.

Ежелгі дүние жазбаларындағы «гиперборейліктер» (грек жазбаларында), шамамен біздің заманымыздан бұрынғы 550-490 жж. өмір сүрген ежелгі грек тарихшысы әрі географы Милеттік Гекатейдің «Грек тарихының фрагменттері» еңбегінде алғаш рет «кельт» деп аталған, еуропалықтар үшін «варварлар» болып танылған бұл халықтың мифтік танымдары кейіннен ирландықтар мен бриттардың мәдени тарихына жалғасты. Ал, Еуразия құрлығының бәріне табаны тиген, әу баста Алтайды мекендеген түркілердің мәдени кеңістігі әлемдік руханиятта өзінің салмақты орнын алды. Археологиялық қазбалар, түрлі саладағы зерттеулер нәтижесі бұл аталған халықтардың өзара туыстығын жоққа шығармайды. Бұл жерде «гиперборейліктер» деген атауды, көне гректерше айтқанда, «солтүстіктегі беймәлім таудың, сондай-ақ желдің арғы бетін мекен еткен ерекше ел» атын кельттермен бірге түркілер де иеленгенін айта кеткен жөн. Желмен жарысқан жүйрік мініп, бес қаруын

асынып, көшпелі һәм жауынгерлік ғұмыр кешкен ерекше халықтардың мекені де ерекше. Арғы қазақ мифологиясын егжей-тегжейлі зерттеген С.Қондыбайдың пайымына сүйенсек, олардың мекені сипатына қарай мифтік кеңістікті мегзейді (Қондыбай 2003: 14). Біздің заманымыздан бұрынғы YI-Y бастап мыңжылдықтардан тарих сахнасына шықты делінетін баба-түркілердің мифтік танымы күллі адамзаттық мәдени кеңістікте орын алатынына ешкім де дау айта қоймас. Осы түркілермен өмір сүру салты, ғұрып-рәсімдері, жауынгерлік рухы, рухани болмысы жақын келетін кельттерді жақындата түсетін тағы бір нәрсе – бұл екі халықтың да гипербореялықтер болып аталуы.

Қаһарлы жауынгерлердің, абыз-друидтардың елі болып саналған кельттер еуропа тарихы мен мәдениетіне, өнеріне ерекше ықпал еткені белгілі. Ирланд сагалары, мифтері мен аңыздары, валлийлықтар мен бриттердің мифологиясы, рыцарлық романдар – бұлардың барлығы дерлік кельт мифологиясының «тұнығымен» сусынағаны мәлім. «Жұмбақ өмір сүруші жандар» болып аталған кельттердің мифтік баяндары мазмұны жағынан аралдық және құрылықтық болып бөлінеді. Ал, түркілер мифологиясындағы тұтас кеңістік су (телегей, теңіз, ағыны қатты өзен, бұлақ-бастаулар) және шетсіз-шексіз дала болып сипатталады. Бұл жерде Ипполит Теннің мәдени танымға ерекше әсер ететін факторлардың бірі ретінде географиялық ортаны атайтынын еске алған жөн.

Түркілер мен кельттер мифтеріндегі басты ұқсас сипат ретінде «Ғажайып мекен» жайлы мотивтерді айтуға болады. Негізі бұл мотив әлем халықтарының бірсыпырасының мифтерінде кездеседі.

Сонымен, ұшы-қиырсыз ұлы кеңістіктен түркі тектінің іздегені – Жерұйық, қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын мекен. Жерұйық – түркі мәдени кеңістігінде байлық пен ырыстың, бақ пен берекенің, азаттықтың, бақыттың мекені. Жерұйықты іздеуші жиһанкездің тұлғасы тарихтағы Асан қайғының іс-әрекетімен сабақтасып жатады. Бұл сюжеттің этноархаикалық негізі бар екеніне әбден сенуге болады. Мифологиялық ойлау дәуіріндегі ерекше қасиетке ие тылсым мекен уақыт өте келе жайлы тұрмыс, құтты қоныс, төрт түлік малға құнарлы өріс сипатындағы реалды мекен түрінде трансформацияланады. Бұл туралы белгілі қазақ фольклортанушысы Сейіт Қасқабасов: «Мұсылман мифологиясындағы жұмақтың сипаты фольклордағы Жерұйық, немесе бақытты арал сияқты. Онда, яғни жұмақта адам рахат ғұмыр кешеді. Бірақ қоғам мен сана дамып, болмыстың қайшылығы, өмірдің қиындығы өскен сайын, адам баласы енді сол жұмақты енді жер бетінен іздей бастайды, ол рахат өмірді өлгеннен кейін емес, тірі кезінде көргісі келеді...», – дейді (Қасқабасов 2002: 378-379).

Кельт мифтерінің ирландық мәдени жадтағы аралдық кеңістігін мекен еткен ілкі «тұрғынның» аңсары «уақыт тоқтап тұратын» ерекше бір аралға ауады. Ол арал – Аваллон. Кельттерден бриттерге жалғасқан мәдени танымда қалыптастқан мифтік түсінік бойынша «Аваллон – ауыр жараланған Артур корольді апарған мифтік арал» (Широкова 2005: 127). Ол әлі күнге дейін сонда деп аңыз айтылатынын білеміз.

Кельттер өздерінің мифтерінде «өткеннің және болашақтың» даңқты королі деп таныған Артурды «Аваллонда» ұйқыда жатыр, халық қашан керек еткенде қайта оралады деп сенеді. «Аваллон» – валли сөзі: авал-алма; лон-арал дегенді білдіреді. Кельттер түсінігі бойынша адамдар о дүниеде тұрақтайтын өзге әлем. Бұл құпия әлемге әйгілі жауынгерлер, ақындар, билеушілер тірі кезінде де бара алады деп сенген. Аваллон алғаш рет Гальфрид Монмутскийдің «Бриттер тарихы және даңқты король Артурдың шайқасынан кейін» («Британия корольдерінің тарихы») кітабында аталады. «Гальфридтің сипаттауы бойынша, бақтардағы барлық ағаш бір мезгілде гүлдеп, жеміс беретін, алқапты суарудың еш қажеті болмайтын бұл ғажап аралда барлығы да өздігінен өсіп-өнеді. Мұнда мол егін, жүзімдер бар, Адамдар жүз, тіпті одан да көп жасайды. Аваллон – сондай-ақ Моргана әмір жүргізетін тоғыз апалы-сіңілілі феялардың аралы. Моргана емшілік өнерін жетік меңгерген, өз бейнесін өзгертуге және «ауаны қанаттарымен тілгілеп» ұшу қабілетіне ие (Аваллон). Сондай-ақ «Донның үйі», Бақытты Арал да рухтың тұрағы деп біледі.

Ежелгі мифтік түсінікте Жерұйық саналатын ғажайып арал қарапайым адамдарға көрінбейді, ол тұманмен тұмшаланған немесе судың астында орналасқан. Бұл аралды жеті жылда бір рет көруге мүмкіндік бар, егер оған от тисе ол қайта жоғалмайды және тірілер үшін жердегі жұмаққа айналады деп сенген.

Кельттер мифологиясында ғажайып мекен қатарында айтылатын мекеннің біреуі – Донның үйі дедік. Мифтік таным бойынша «Донның үйі» – аралда орналасқан о дүниеліктер мекені. Ол төбелермен қоршалған. Дон – осы кеңістіктің патшасы. Ең алғаш о дүниеге кеткен адам.

Тир Тайнгер немесе Тир Тойнгире (Хай-Бразил) – Хай-Бразил тұрақтаған жер дегенді білдіреді. Бұл да ғажайып мекеннің бір атауы.

Кельт мифтерінен белгілі Мананнан Мак Лир (“Теңіз ұлы”) – ғажайып мекеннің королі. Ғажайып арбамен саяхаттайды. Үстіндегі жасыл жамылғысы жарықта түсін өзгерте алады. Екінші аты – Кернун (латынша «мүйізді» деген мағынаны береді). «Лирдің (теңіздің) ұлы Маннан құдай – су әлемімен байланысты о дүниедегі Тир Тоингир елінің

әміршісі – жерде де де, суда да атқа мініп, яки арбамен жүретін болып бейнеленеді» (Широкова 2005: 55).

Кельттерде ғажайып мекеннің негізгі тұрғындары – сидалар, яғни құдай тектес тіршілік иелері. Бір нұсқа бойынша олардың шығу тегі Туатха де Дананн деген құдаймен байланыстырылады. Бұларды бриттар мен гэлдер мифологиясында феялар деп атайды. Бір қызық болжам – мифтанушы С.Қондыбай «Tuatha de Danann», яғни Дану тәңірияның ұрпақтары деп саналатын Ирландияны жаулап алушы нәсілер туралы «tuatha»сөзі «тайпалар, рулар, ұрпақтар» дегенді білдіреді, бұл мағынаны қазақ тіліндегі «тұқым», «тұқыл», «түп-тұқиян», «түбір», «тек», «тұяқ» сияқты сөздерге, сондай-ақ «туу», «туған», «туыс», «тумақ», «туажат» сияқты сөздер...» деген тұжырымға тоқталады (Қондыбай 2004: 427).

Түркілік Жерұйық – қазақ фольклорында Асан қайғының атымен байланыстыра айтылады. Халқына жайлы қоныс іздеген Асан абыздың саяхатының астарында қандай тұспал бар? Асан қайғы туралы баяндарда барынша реалды өмірге жақындаған Жерұйық – әу бастағы Рухани тұрақ. Жоғарыда айтқанымыздай, мифтік танымның трансформациясы нәтижесінде адам баласы тірідей көре алатын қоныс Жерұйыққа айналады.

Түркілер дүниетанымындағы ғажайып мекен қазақ әпсаналарында «Жерұйық», «Өтүкен», «Үш қиян», «Сарыарқа», «Жиделі-Байсын» сипатында көрініс береді. Бұл мекендер құтты қоныс болумен қатар, елдікті, егемендікті, киелілікті танытатын символдық атауларға айналған. Жерұйық ұғымына түркілік танымдағы тәуелсіздік тығыз байланыстырылады. Рух мәңгі тұрақ табар мекен, яғни адамзат баласы үшін мәңгілік тұрақ мифтік танымда ғажайып мекен ретінде сипатталады. Сондықтан да оның нақты қай жерде орналасқандығы белгісіз. Адам баласы өзінің тірлігінде осы мекенді іздеп, соны бір көруді аңсаумен жүреді.

Өмірдің бастауы, қайнар көзі – жердің кіндігі осы Жерұйықта деген сенім адамзатқа ортақ мәңгілік өмірдің нысаны болып табылатын Әлем ағашының орналасқан орны да сонда деген баянға жалғасады. Әлем ағашы түркі мифологиясы мотивтерінен қазақ фольклорына Бәйтерек түрінде келді. «Ол – мәңгілік өмірдің бастауы және кепілі. Шекті мен шексіздің, жарық пен қараңғылықтың, фәни мен бақидың, аспан мен жердің, тірі мен өлінің, тылсым мен тірліктің құдыретті де киелі дәнекері» дейді ғалым Т.Жұртбай (Жұртбай 2014: 6). Жеті қат жер астынан тамыр алатын Бәйтеректің ұшар басы тылсым көкке барып сіңеді. Сөйтіп ол мифтік танымдағы үш әлемді бір-бірімен жалғап тұратын дің болып табылмақ. Қазақ ертегілерінде Бәйтеректің басында ұя салған Самұрық, яки Алып

Қарақұс, өзінің балапандарын айдаһарға алдырып алады. Әйтеуір бір күні айдаһарды өлтіріп, балапандарды аман алып қалатын қаһарман кез болады. Ол осы еңбегінің өтеуіне құсқа мініп, көк кеңістігіне шығады. Сөйтіп Адам баласы тынымсыз іздеген мәңгілік мекеніне мегзейтін көк кеңістігіне қаһарман тірідей сапарлайды. Кельттердің Аваллоны сияқты түркілердің «мәңгілік тұраққа айналар» Жерұйығына да құдай қалаған айрықша адамдар тірідей бара алады екен. Бұл сенім кейіннен «тірідей бейішке еніп кету» мотивімен ұласады.

Кельттердің Аваллонына ұқсас грек мифологиясында айтылатын Елисей алаңын Гомер «шат шадыман» арал ретінде сеске алады. «О дүниедегі шат-шадыман арал, бұған құдайға сүйікті болған қаһармандар барады. Ол жер шарындағы батыстың бір қиырында делінетін Океан өзендерінің жағалауында орналасқан. Оған Кронос патшалық етеді. Геракл, Пелей, Ахилл, Кадм, сондай-ақ бейбіт ниетті титандар осы мекенде. Ешкім егін екпесе де мол өнім алады. Ауру, қайғы деген атымен жоқ» (Елисейская поля). Түркілердің Жерұйығы да халық танымында еш уайым, қайғысыз, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған жер». Шотландықтардың эльфтер мекен ететін аралы да осыған ұқсас сипатта. Олардың «Өлеңші Томас» (Әлем халықтарының ертегілері 2005: 349-355) ертегісінде «ажалды пенденің аяғы баспайтын» мифтік мекенге келген Томас Лермонт «арт жағының қалың жыныс орман» екенін, алдына үш түрлі жол жатқанын» көреді. Оның бірі – тар, бұралаң жол, жиегіне ұйысып тікенек пен итмұрын өскен», эльф патшайымының айтуынша, бұл – ақиқат жолы; екіншісі – «даңғыл, күн нұрына малынған жол, жиегі – көк майса, алуан түрлі гүлдер», бұл – азғындық жолы. Үшіншісі – жүріске жайлы, «жұмсақ мүк басқан, екі жағынан сәнмен иілген желектер көлеңке түсіріп тұрады», бұл – эльфтер еліне апаратын жол екен (Әлем халықтарының ертегілері 2005: 351-352). Жеті жыл эльфтер мекенінде болған Томасқа патшайым сый ретінде сондағы бақта өсіп тұрған ағаштан алма ұсынады. Бұл алма жай емес – ақиқат сыйы, оны жеген соң тек шындықты ғана айту керек. Аваллондағы алма мәңгі өмір сыйлаушы жеміс болса, Эльфониядағы алма – ақиқат сипатын иеленген. Ал, Адам Ата мен Хауа ананың жұмақтағы тыйым салынған алманы жеуінің салдарынан олар жұмақтан қуылып, содан кейін жер бетіндегі адамзаттық жобадағы тіршілік бастау алады. Алма – білім ағашында өскен жеміс, оны жеу – ұлы ақиқаттың бүкпесіз ашылуына жол салады. Ал, абсолюттік ақиқатты білу адам баласының пешенесіне жазылмаған. Яғни пенде баласы білуі тиіс емес тылсым Құдырет иесіне ғана мәлім болып қалуы керек. Діни танымымыздың өзегіндегі осы фәлсапа миф «қабаттарына» жасырылған.

Аваллонға тірідей бару мәртебесіне ие болған Артур король болса, түркі ертегілеріндегі қаһармандардың бірнешеуі Жерұйық мекенге сапар шегеді. Өз мақсаттарына жеткен соң міндетті түрде кері оралу жолы тағы бар. Алып Қарақұстың (кейде Самұрық, Семір құс) көмегін алатын Ер Төстік, Жарты Төстік, Құйын батыр, Делдаш батыр, т.б. Жерұйық сипатының кейбірін бойына сіңірген мекендерге жету, онда тұрақтап қалу оңай емес. Фольклорлық хикая жанрына жататын «Мамай батырдың арманы» (ескерту: бұл баянның мәтіні «Қазақ ертегілері» жинағынан да кездеседі) хикаясында бас кейіпкер жезтырнақ және перілермен кездеседі. С.Қасқабасов «Қазақ халқының әр түрлі мифтік (мифологиялық) мақұлықтар мен құбыжықтар туралы түсінігін барынша айқын бейнелейтін жанр хикая болып табылады» деген тұжырымға келе отырып, бұл жанрды «қарабайыр мифология» деп атауға келіспейді (Қасқабасов 2002: 102). Бұл тұжырыммен толық келісе отырып, «ертегі де емес, қарабайыр мифология да емес» Мамай батыр туралы хикаядағы мотивтердің мифтік негізіне тоқталайық. Елсіз аралдағы жезтырнақты өлтіргеннен кейін Мамай батырдың есіне Құбажон деген жоны, ондағы Шыңырау деген құдығы түседі. Бұл – әрбір адамның санасына орныққан Жерұйықтың «микрoпішіні», яки бір пұшпағы түріндегі қоныс. Жезтырнақты өлтіргеннен кейін, әкелерінің кегін қайтарып, бір мұратына жеткен, өзінің «жерұйығына» жол аштым деп білген Мамай батырдың енді сол Құбажонды есіне түсіруі жай емес. Ажал әкелуші Жезтырнақ мерт болды. Яғни Құбажонға жол ашық. Алайда, батыр Құбажондағы Шыңырау құдықтың басына қосар тіккен пері қыздарына кез болады. Өзімен некелеспек болған пері қызының шартын орындай алмай, қалғып кетіп, қапы қалған батырдың арманы – мәңгілік өмір мәресіне жете алмауы. Өйткені фәнилік өмір тұрақты емес, көшпелі. Перінің қызы Мамай батырдың жолын ұзақ күтеді. Оның қартайып қалғанына қарамай, ұрпақ сүюді көксейді. Екеуі кездесе де қосылуға жол жоқ. Яғни, Құбажон мәңгілік өмірдің кепілі болатын қоныс емес екен. Екі әлемді жалғайтын су әлемінің пішіні – Шыңырау құдық, ол да шарттың орындалмауы себепті өз міндетін атқара алмайды. Пері қызының шартының орындалмайтыны анық. Өйткені қалай болғанда да Мамайдың пешенесіне жазылмаған іс жүзеге аспақ емес. Сөйтіп Мамай батыр «екі дүниеге де тән» тұлға болудан мүлде үмітін үзеді. Аваллонда тыныс тапқан, «өткеннің» және «болашақтың» иесі Артур патша, Сырдарияның аяғына келіп, су үстіне кілем төсеп отырған Қорқыт – бұл екеуі де «екі дүниенің» де адамдары. В.Бартольд бақсылар сарынындағы «Өлі десем – өлі емес, тірі десем – тірі емес, Ата Қорқыт әулие» деген сөздер Қорқыттың «тірілер арасынан алшақтап, өлмес қасиетке ие болған» болмысына деген сенімнен туындағанын атап

көрсетеді (Бартольд 2007: 118). Мұсылмандық хикаяттардағы Қыдыр (Қызыр), Илияс, Иса мен Мәді пайғамбарлар туралы желілермен түркі дүниесінің Қорқыты мен кельттер мифінің қаһарманы Артур патша жайлы баяндардың ұқсастығы да осында. Мұндай әңгімелеулерді әлем фольклорында тұрақты кездесетін «таңғажайып құрлық ерекшеліктері», «басқа әлемге сапар» мотивтеріне топтастыруға болады.

Түркі және кельт мифтерінің ұқсас қаһармандары – бақсылар мен друидтер. Мифтанушы ғалымдардың бірі И.Г.Садовская зерттеу еңбектерге сүйене отырып: «Друид – «друс» деген сөзден шыққан, еменнің, яғни, барлық Еуропа халықтары, оның ішінде кельттер үшін киелі болып саналатын ағаштың ежелгі атауы. Осы киелі ағашпен өзінің қызметін, әрекетін байланыстырған жандарды «друидтер» деп атаған» деген пікірді келтіреді (Садовская 2006: 273). Кейбір зерттеушілер бұл пікірді теріске шығарады. Себебі – «друс» грек сөзі. Ал, кельттер өздерінің ерекше құрмет тұтар қасиетті адамдарын, яғни абыздарын грек сөзімен атауы мүмкін бола қоймас. Бірсыпыра зерттеушілер тарапынан ұсынылатын пікір мынадай: «друид» сөзі үндіеуропалықтарға тән, екі бөліктен тұрады: күшейтпелі мән үстейтін «*дрю*» және «*вид*» («білу»), сонда «терең білуші», «бәрін білуші» мағынасында. Бұл туралы В. Широкова өз еңбегінде айтып өтеді (Широкова 2005: 16).

Томас Роллестонның сипаттауынша, друидтер «құдай мен адам арасындағы бірден бір делдал, оның қатысуынсыз ешкім құрбандық рәсімін атқара алмайды» (Роллестон 2004: 14). Ол, сондай-ақ друидтер туралы философиялық, діни, ғылыми ақпараттарға Цезардің ерекше құрметпен қарағанын атап көрсетеді.

Друидтердің міндеті мен көп сипаттыәрекетінің«маг» сөзімен сәйкестігі мифологияға қатысты зерттеу еңбектерінде көп айтылады. Мұндай сипат түркі мифтеріндегі бақсы тұлғасын еске түсіреді. Кельтмифтеріндегі баяндауларға сүйенсек, алғашқы друидтер жерге Туатха де Даннан құдаймен көкт әлемінен келген, яғни аспаннан түскен жандар деп есептеледі. Друидтер – өзінің ерекше күшіне табиғат пен адамды тәуелді ететін, өзінің бейнесін өзгерту қабілетіне және тылсым күшке ие жандар. Олардың болмысы қарапайым пенделерден мүлде бөлек.

Кельт мифологиясындағы друидтердің қызметін атап көрсетер болсақ, олар:

– тылсым жаратылыспен рухтар әлемін адамдармен байланыстыратын ерекше қасиетке ие жандар;

– олар түрлі ритуалдық рәсімдерді, ғұрыптарды орындаушы;

– олардың бойында болашақты болжайтын көріпкелдік қасиет бар, сондай-ақ олар ел билеу ісіне еркін т араласады;

– майдан даласында өзінің тылсым күштермен байланыса отырып, дұшпанға ең ауыр, ақырғы сәттегі ауыр соққыны беруші.

Түркі халықтары мифологиясында басты қаһармандардың бірі – бақсылардың табиғаты, жаратылысы, іс-әрекеті друидтермен барынша жақын.

– о дүние мен бұ дүниені жалғастырушы, адамзатқа жұмбақ тылсым күш иелерімен тілдесе алатын, көк пен жерді «байланыстырушы» тұлға;

– данышпан абыз, көреген, асқан күйші әрі жырау;

– болашақты болжай алатын, барлық құпияны білетін көріпкел.

«Қазақтардағы барлық көреген, сәуегейді бақсы дейді... Бақсылар сәуегейлігін өздерінің жындары атынан айтады» деп жазады Ш.Уәлиханов (Уәлиханов 2001а: 183). Түркі тектілер түсінігінде «Тәңірмен тікелей жалғасып жатқан бақсының біржола өлуі мүмкін емес, – дейді фольклортанушы ғалым Ш.Ыбыраев, – өлген бақсының аруағы тіршілігіндегі жағдайынан асып түспесе кем түспейді. Керісінше, өлген бақсы құдайларға жақындайды, жердегі бақсылардың нағыз желеп-жебеушісіне, иесіне айналады. Атақты бақсылар о дүниеге кеткенде «пір», «ата», «киелі күш», «аруақ» деген ұғымдарға көшеді» (Ыбыраев 1999: 584). Бақсының не өлі, не тірі емес делінетін болмысы, екі дүниеге де тән болуы ұғымы осы сенімнен бастау алады. Бақсылармен «туыс» друидтер туралы Франсуаза Лерудің еңбегінде жан-жақты айтылған (Леру 2000: 99).

Бақсы мен друид – екеуі де Е.Мелетинский өз еңбегінде атап көрсеткен ілкі ата немесе мәдени қаһарман болып табылады. Ілі кейіпкер немесе мәдени қаһарман – ең әуелгі рухани баба. Олардың ажал табуы өте сирек. Тіпті өлді деген күнде де уақытша басқа жаққа кетіп, кейіннен қайта оралады деген сенім болған (Мелетинский 1986: 24).

Қорытынды

Мұндай тылсым күш дарыған ерекше жаратылысты адамдар Африка халықтарының, т.б. халықтардың мифтерінен кездеседі. Мифтің басты қаһармандары ретінде олардың орындары ерекше. Түркі халықтарында Қорқыт түрлі рәсімдерді кобыздың көмегімен атқарады. Оның күйлерінің тууы туралы әпсаналар да бүгінге дейін сақталып жеткен. Қорқыт – түркі дүниесінде бақсылардың бабасы, пірі ретінде айтылатынын білеміз. Қорқыт туралы зерттеулерде оның осындай қасиеті мен қызметіне ерекше назар аударылады.

Түркі, кельт мифологиясындағы ортақ сипаттар бұл айтылғандармен шектелмейді. Түбі бір туыс деген ғылыми гипотеза бұл екі халық мифтерінің ұқсастықтарын кең түрде қарастыруды қажет етеді. Біз «ғажайып мекен», «Жерұйық», сондай-ақ ерекше жаратылысты, тылсым қасиетке ие қаһармандар – друид пен бақсы туралы қарастырдық. Адамзаттың мәңгілік мұраты ғажайыпқа сене отырып, мәңгілік өмірге қол жеткізу, елдік, елдік салт-сананы, жаратылыс құпиясын ерекше жаратылысты адамдар әрекеті таныту осындай ұқсас мотивтер мен кейіпкерлер арқылы айтылады. Мифті ежелгі дүниетаным деп қарасақ, мұндай ұқсастықтар заңдылығын салыстырмалы-типологиялық тұрғыда талдап, ілкі замандағы адамдардың ақиқатты тануға деген талпынысы түрінде зерделеуімізге болады.

Пайдаланған әдебиеттер

- АБЫЛҚАСЫМОВ, Болат (1994), Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. Алматы: Атамұра-Қазақстан.
- Аваллон // <http://seanconneryfan.ru/str2/statia71-6.html> (қаралған уақыты: 17.02.2016)
- Әлем халықтарының ертегілері (2005), Алматы: «Балауса».
- БАРТОЛЬД, Василий (2007), Турецкий эпос и Кавказ // Книга моего деда Коркута. СПб: Наука.
- БИЧУРИН, Никита (1977), Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М – Л.
- ГУМИЛЕВ, Лев (1994), Көне түріктер. Алматы: Білім.
- ДОСМҰХАМЕДОВ, Халел (1991), Аламан. – Алматы: Ана тілі.
- Елисейская поля // <http://mythology.info/myth-places/eliseysk-pol.html> (қаралған уақыты: 18.02.2016)
- ЖҰРТБАЙ, Тұрсын (2014), Мәңгілік аңсар. Алматы: «Орхон» баспа үйі.
- Қазақстан тарихы (1996). Т.1. Алматы: «Атамұра».
- ҚАСҚАБАСОВ, Сейіт (2002), Жаназық. Астана: Аударма.
- ҚОҢДЫБАЙ, Серікбол (2003). Гиперборея: түс көрген заман шежіресі. Алматы: «Үш қиян» баспасы.
- ҚОҢДЫБАЙ, Серікбол (2004), Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап. Алматы: Дайк-Пресс.
- ЛЕРУ, Франсуаза (2000), Пер. с франц. Цветковой С.О. СПб.: Евразия.
- МЕЛЕТинский, Елеазар (1986), Введение в историческую поэтику эпоса и романа. М.: Наука.
- РОЛЛЕСТОН, Томмас (2004), Мифы, легенды и предания кельтов / Пер. с англ. Е.В.Глушко. Москва: Центрполиграф.
- САДОВСКАЯ, Ирина (2006), Мифология. М.: ИКЦ «МарТ», Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ».

САЙР, Джеймс. Парад миров. /[http://www.reformed.org.ua/ 2/733/ 2/Sire](http://www.reformed.org.ua/2/733/2/Sire))

УӘЛИХАНОВ, Шоқан (2010a) Көптомдық шығармалар жинағы 1-том. Алматы: «Толағай групп».

УӘЛИХАНОВ, Шоқан (2010b). Көптомдық шығармалар жинағы 4-том. - Алматы: «Толағай групп».

ШИРОКОВА, Надежда (2005), Мифы кельтских народов. Москва АСТ, Астрель, Транзиткнига.

БЫБРАЕВ, Шәкір (1999), Қорқыт және шаманизм. Кітапта: Қорқыт ата. Энциклопедиялық жинақ. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.

ЮНГ, Карл (2013), Структура психики и архетипы. М.: Академический проект.

